

TOMASZ KAWSKI, Bydgoszcz

Twórcy i animatorzy muzyki wyznania mojżeszowego na Kujawach w XIX i XX wieku

---

Tradycja muzyczna Żydów sięga czasów starożytnych. Wyrosła z muzycznej tradycji lewitów posługujących w Świątyni. Wywodzi się z monotonnego czytania pewnych modlitw (*nusach*). Od początków wykorzystywanie w liturgii, tak śpiewu jak i akompaniamentu instrumentów, napotykało na sprzeciw części uczonych w Piśmie. Niechęć środowisk religijnych towarzyszyła rozwojowi muzyki świeckiej uprawianej przy okazji rozmaitych uroczystości rodzinnych. Traktowano ją jako zajęcie niegodne i odciągające Żydów od modlitwy i ascezy. Znaczący norm religijnych uważali, że człowiek powinien służyć swym głosem jedynie Bogu. Niechęć do muzyki znalazła odzwierciedlenie w Talmudzie, gdzie pojawiło się między innymi stwierdzenie:

„...ucho słuchające muzyki powinno być ucięte...”.

Po zburzeniu drugiej Świątyni Jerozolimskiej w 70 roku n.e. na znak żałoby wydano formalny zakaz uprawiania muzyki z wykorzystaniem instrumentów muzycznych. W dalszym ciągu rozwijała się muzyka liturgiczna. Jej autorami, wykonawcami, kompozytorami byli kantorzy synagogałni (*chazzani*). Przez setki lat nie istniał żaden zapis muzyczny dotyczący śpiewu, nie wypracowano kanonu jego zasad. Każdy z kantorów inaczej interpretował teksty liturgiczne, co sprzyjało wypracowywaniu nowych barw i stylów. Było to o tyle ułatwione, że była to muzyka wokalna uprawiana przez kantora w synagodze lub w postaci pieśni śpiewanych w domu (*zmirot* - pieśni biesiadne śpiewane podczas szabatu i świąt) czy podczas zgromadzeń wspólnoty. Cechą tej muzyki pozostawała melancholia i smutek.

W renesansie pojawił się w muzyce synagogałnej nowe elementy m.in. wokalny kontrapunkt. Zasadnicze zmiany zaszły jednak w wieku XVIII. Muzycy żydowski pod wpływem ideologii oświecenia starali się „zeuropeizować” uprawianą przez siebie muzykę. Wprowadzono w konsekwencji do rytuału synagogałnego chór i organy oraz nową formę rytuału. Ukształtował się z czasem kanon kompozycji muzyki synagogałnej, do którego nawiązywano w latach następnych. Zwolennicy oświeceniowych reform w śpiewie kantorskim odwoływali się do nowej formy i estetyki. Ich adwersarzami pozostawali tradycjonałiści i chasydzi. Zwłaszcza ci ostatni w znaczący sposób wpłynęli na percepcję muzyki wśród żydowskich mas. Ludowe kompozycje zainspirowały w końcu XIX i w XX wieku wielu kompozytorów. Byli wśród nich zarówno Żydzi religijni, świeccy, zasymilowani, komponujący dla synagog jak i do celów rozrywkowych. Muzyka chasydzka inspirowała także twórców chrześcijańskich. W mistycyzmie chasydzkim celem nadrzędnym pozostawało służenie Bogu. Zbliżeniu

do Niego sprzyjały stany ekstatyczne. Towarzyszące im emocje znajdowały ujście w pieśni (uczucie *dwekut* - Ignięcie duszy do Boga). Sądzono, że wszystko, w czym przejawia się natura i każde stworzenie śpiewało Bogu własną pieśń. Melodie bez słów - *niguny*, zanucone przez cadyka uchodziły za świętość nie mniejszą niż żarliwa modlitwa. W *nigunach* ścierały się wpływy muzyczne i teksty polskie, ukraińskie, rosyjskie z żydowskimi. Dzielono je na improwizacyjne i medytacyjne (*dwekelech*), melodie do tańca i melodie z tekstem hebrajskim, śpiewane podczas biesiad. Stosowano zasadę nie oddzielania modlitwy od pieśni. Nakaz „Słuchaj śpiewu i modlitwy” chasydzi rozumieli dosłownie. Najpierw pieśń, melodia, radość dźwięku dopiero potem modlitwa. W praktyce zastosowane zasady zapoczątkowały nową odmianę śpiewu synagogałnego (tzw. kantorstwo serca), którego cechami były ekspresyjność i duża emocjonalność. Zbliżeniu obu nurtów sprzyjało upowszechnienie się w końcu XIX i w wieku XX żydowskiej ideologii narodowej (syjonizm)¹.

Ferment intelektualny wśród europejskich Żydów z końca XVIII wieku, pogłębiany zmianami politycznymi, ekonomicznymi, społecznymi i kulturalnymi, znajdował swoje odzwierciedlenie także wśród kujawskich Żydów². Istniejące na Kujawach od XV wieku skupiska żydowskie zaczęły się w tym okresie intensywnie rozwijać³. W latach 70-tych XVIII wieku Żydzi stanowili populację około 2,8 tys. osób, w latach 50-tych XIX wieku - około 16 tys., w latach 1909-1910 około 26 tys., w 1921 roku około 24 tys. w drugiej połowie lat 30-tych ponad 26 tys.⁴. Z II wojny światowej ocaleli nieliczni. W grudniu 1946 roku było ich na Kujawach około 1700, w końcu 1949 roku około 600⁵. Kujawy znalazły się w granicach (do 1807 roku) państwa pruskiego, a następnie (od 1815) zostały podzielone między Prusy (Kujawy zachodnie z Bydgoszczą i Inowrocławiem) oraz Rosję (Kujawy wschodnie z Włocławkiem, Brześciem Kujawskim). Dopiero w latach 1918-1920 w całości znalazły się w granicach odrodzonego państwa polskiego⁶.

W wyniku podziału Kujaw w 1815 roku, ukształtowały się w ciągu niespełna wieku dwa zróżnicowane środowiska żydowskie. Na Kujawach zachodnich społeczność

¹ Szerzej o historii muzyki żydowskiej na ziemiach polskich np.: I. Schiper, *Żydzi polscy a sztuki piękne*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, Warszawa 1934; *Almanach i leksykon żydostwa polskiego*, red. R. Goldberg, t. 1-2, Lwów 1937-1938; M. A. Rothmüller, *Die Musik der Juden*, Zurych 1951; J. Stuczewski, *Di muzik un dos muzikalisze lebn in Pojln*, Warszawa 1956; A. Idelson, *Jewish Music in its Historical Development*, New York 1967; M. Fuks, *Muzyka ocalona: judaica polskie*, Warszawa 1989.

² Autor utożsamia wyznawców judaizmu z ludnością żydowską. Granice Kujaw określił szeroko w granicach historycznych z XVI wieku.

³ Szerzej: Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990; Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska” z 1993 r., t. 9.

⁴ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1913, Dział I, tab. 3, s. 19-32; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w XIX i XX wieku*. Studium statystyczne, Warszawa 1930, *passim*.

⁵ T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” z 1999 r., t. 13., s. 134, 160.

⁶ Region pozostał jednak podzielony pomiędzy odrębne jednostki administracyjne. Część zachodnia znalazła się w granicach województwa poznańskiego (od 1938 r. pomorskiego), część wschodnia województwa warszawskiego (od 1938 r. pomorskiego, fragment powiatu kutnowskiego w 1939 r. do łódzkiego) i częściowo łódzkiego (część ziem powiatów kolskiego, konińskiego w 1938 r. do poznańskiego).

żydowska utożsamiała się z narodem i kulturą niemiecką, czując się Niemcami wyznania mojżeszowego. Największymi skupiskami Żydów w tej części były: Bydgoszcz i Inowrocław. Dla tej części regionu stałym zjawiskiem w drugiej połowie XIX wieku aż do 1939 roku był systematyczny spadek liczby Żydów⁷.

W części wschodniej Kujaw pozostałych pod władztwem rosyjskim mieliśmy do czynienia z odmienną sytuacją. Tamtejsi Żydzi dalecy byli od asymilowania się i akulturacji, zjawisk powszechnych wśród ludności żydowskiej w państwie niemieckim. Nieliczni Żydzi, którzy osiedli w końcu XVIII i początku XIX wieku w tej części Kujaw i ulegali tym procesom, z czasem wyjechali do większych miast w Królestwie Polskim, osiedli w Niemczech, w drugim - trzecim pokoleniu porzucali judaizm na rzecz katolicyzmu czy wyznań reformowanych. Zjawiska te występowały jednak marginalnie, głównie wśród Żydów włocławskich. W przeciwieństwie do Kujaw zachodnich, na wschodzie liczba osób wyznania mojżeszowego rosła. Żydzi mieszkali we wszystkich miastach i miasteczkach regionu. Ich największymi skupiskami przed wybuchem II wojny światowej były: Włocławek (13000), Sompolno (1700), Izbica Kujawska (1600), Kowal (1400), Aleksandrów Kujawski (970)⁸.

Konsekwencje dualizmu rozwojowego miały różnorodne oblicza: demograficzne, kulturowe, polityczne, ekonomiczne. Jeden z wyróżników odnosił się w między innymi do sfery związanej z percepcją muzyki i aktywności na tym polu. Aspekt demograficzny powodował, że w części zachodniej Kujaw muzyka w środowiskach tamtejszych Żydów odgrywała niewielką rolę. Żydów było zbyt mało, aby mogli, z wyjątkiem Bydgoszczy i Inowrocławia, zabiegać o jej rozkwit. Z muzyką religijną stykano się właściwie tylko w synagogach oraz podczas świąt. Muzyka świecka, z jaką wtedy się stykano, była muzyką ówczesnie obowiązującego kanonu. Z racji kulturowej bliskości z niemczyzną, był to kanon muzyki niemieckiej. Pełne zaangażowanie się Żydów niemieckich w rozwój życia muzycznego Niemców był jednak utrudniony chociażby ze względu na powiązanie kulturalnych organizacji niemieckich z kościołami protestanckimi. Wśród żydowskich organizacji kulturalnych, które w swoich statutach miały wpisane między innymi pielęgnowanie tradycji muzycznych, należy wymienić powstały w 1862 roku w Inowrocławiu Aschutz Verein. W 1858 roku z inicjatywy Louisa Sandlera został przekształcony w Verein für jüdische Geschichte und Literatur⁹. Próbę zainteresowania żydowską tradycją muzyczną z kręgu religijnego szerszego kręgu odbiorców podjął bydgoski kantor A. Blaustein. W 1879 roku zaczął wydawać i redagować „Der jüdische Kantor”. O aspiracjach wydawcy zdaje się świadczyć podtytuł periodyku: *Kulturbeamten Zeitung. Wochenblatt für die Gesam-*

⁷ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904-1908, passim; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska...*, op. cit., passim; T. Kawski, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej oraz Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, w: *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*. Studia pod red. R. Sudzińskiego i W. Jastrzębskiego, Toruń-Bydgoszcz 2001, passim. W latach 1812, 1849, 1910, 1935 liczba Żydów w wybranych skupiskach wynosiła odpowiednio: dla Bydgoszczy: 74 osoby, 747, 1310, 2076, dla Fordonu: 1097, 1057, 195, 65, dla Gębic: 52, 115, 37, 7, dla Inowrocławia: 1265, 2098, 948, 139, dla Pakości: 20, 85, 54, 8, dla Koronowa: 48, 308, 219, 16.

⁸ Szerzej: I. Trunk, *Gesichte fun jidn in Wloclawek*, w: *Wloclawek we ha Swiwa. Sefer Zikkaron*, 1967, bmw, passim; T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach...*, op. cit., passim.

⁹ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit...*, op. cit., s. 489.

mtinteressen aller Kantoren, Lehren etc. Sowie für das allgemeine Interesse des Judenthums. Tytuł cieszył się pewnym zainteresowaniem i poczytnością o czym może świadczy fakt, że czasopismo ukazywało się co najmniej do 1893 roku¹⁰.

Wraz z odrodzeniem Polski pojawiły się lub uległy wzmocnieniu pewne trendy rozwojowe. Pojawiły się cieszące się coraz większymi wpływami ugrupowania syjonistyczne, które oddziaływały na miejscowych, głównie bydgoskich Żydów poprzez organizacje społeczno-kulturalne i sportowe. Niektóre z nich trafiały do kręgu odbiorców, wykorzystując muzykę. Jednym z nich było Jüdischer Jugendverein mające oddział w Bydgoszczy. Organizowało między innymi przedstawienia chanukowe połączone z „wieczorami pieśni”, tańcami i występami kabaretowymi¹¹.

W porównaniu z częścią zachodnią regionu Kujawy wschodnie stanowiły „zagłębie” muzyki żydowskiej, zarówno w wymiarze muzyki sakralnej jak i muzyki rozrywkowej. Obok wybitnych muzyków, kompozytorów, mieliśmy do czynienia z mnogością osób i instytucji rozwijających życie muzyczne.

Pielęgnowaniem muzyki religijnej w społecznościach żydowskich zajmowali się kantorzy. W dużych i zamożnych gminach byli etatowymi urzędnikami, których zadaniem było prowadzenie modłów, szczególnie w szabat i święta. W obsadzaniu tego urzędu kierowano się uzdolnieniami wokalnymi oraz pobożnością. W małych gminach łączyli profesję: *chazzana* i *szocheta* (rzezaka rytualnego) czasem także nauczyciela religii (*metameda*)¹².

W latach 60-tych XIX wieku z Włocławkiem był związany kantor Jehoszua Fajnzynghier. Urodził się w 1839 roku w Płungianach (Plunge) w powiecie teleshewskim, gdzie ojciec - Eliezar pełnił urząd wielkiego kantora. W 1858 roku objął funkcję *chazzana* w Łęczycy, którą pełnił przez kolejne dwa lata. Nową posadę objął w Kole, a po kilku latach osiadł we Włocławku. W 1868 roku przeniósł się do Wilna, gdzie objął posadę kantora miejskiej synagogi. Na przełomie lat 60-tych i 70-tych XIX wieku wyjechał do Londynu. Przedwcześnie zmarł w żydowskim szpitalu w Berlinie 19 maja 1872 roku w wieku 33 lat. W latach pobytu we Włocławku i Wilnie zasłynął jako kompozytor cieszących się dużą popularnością serii melodii i kompozycji pieśni szabasowych, pesachowych i szawuotowych¹³.

Następcą Fajnzynghiera został rodowity włocławianin Jecheskiel Włocławker. Była to postać kontrowersja zwłaszcza dla środowisk religijnych. Zarzucano mu zbyt daleko idące ustępstwa w sposobie interpretacji pieśni, jak i odchodzenie od religijnego trybu życia. Jego kwalifikacje muzyczne musiały być jednak znaczne. Cieszył się opinią dobrego nauczyciela muzyki. Wielu z jego uczniów obsadziło funkcje kantorów na terenie Ameryki¹⁴.

¹⁰ Autor natknął się na dwa egzemplarze tego tytułu. Jeden z 1891 r. (w zbiorach Beth Hatefutsoth. Museum of the Jewish Diaspora w Tel Avivie - zbiory prasy) i z 1893 r. (w zbiorach: Biblioteki Publicznej Wojewódzkiej i Miejskiej w Bydgoszczy - spuścizna wydawnicza Izaaka Hercberga). Tytuł drukowano w wydawnictwie Gruenauersche Buchdruckerei G. Böhlke w Bydgoszczy.

¹¹ Ulotka reklamowa wieczoru chanukowego organizowanego przez Jüdischer Jugendverein Bromberg w dniu 21.12.1913 r. (w zbiorach Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy - Czytelnia Regionalna).

¹² „Jutrzenka” z 30.08.1861 r., s. 68-69.

¹³ S. Geshiry, *Cantors in Wloclawek w: Wloclawek and Kujawy. Memorial Book*, wyd. I. M. Biderman, New York 1969, s. 57-58; *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. 1, red. J. Zineman, Warszawa 1939, s. 260-261.

¹⁴ *Jüdisches Lexikon*, Berlin 1929, t. 3, s. 1090-1091; S. Geshiry, *Cantors...*, op. cit., s. 58.

Najbardziej znanym autorem muzyki i pieśni synagogałnych był, związany z synagogą włocławską, kantor Aleksander Zyskind Ersler. Urodził się w 1854 roku w Szkodach w powiecie nowogrodzkim. Wiedzę religijną pogłębił w *jesziwotach* (wyższych szkołach talmudycznych) w Wilkomierzu i Wilnie. Umiejętności wokalne kształcił u Jakuba Weissa wielkiego kantora warszawskiej synagogi postępowej na ulicy Daniłowiczowskiej a następnie w Königsbergu u kantora Cwi Weintrauba. Ten ostatni zwracał szczególną uwagę na precyzyjną interpretację. Po powrocie do Polski osiadł w Kaliszu, gdzie objął funkcję kantora. Niebawem jednak wyjechał do Berlina, tam podjął studia u znakomitego kompozytora muzyki synagogałnej i dyrygenta Louisa Lewandowskiego (1821-1884). Powraca do Polski. Osiada w Łodzi, podejmując pracę drugiego kantora Wielkiej Synagogi, współpracuje z kantorem Hilelem Altermanem (1849-1934) i dyrygentem chóru Majżeszem Dargużańskim (1867-1930). Przenosi się następnie na krótko do Mitawy. Ostatecznie osiadł we Włocławku, obejmując funkcję pierwszego kantora „starej” synagogi przy ulicy Żabiej. Wraz ze stabilizacją życiową rozpoczyna się bardzo aktywny i twórczy okres w życiu A. Z. Erslera. Zakłada chór, pisze i komponuje. W 1895 roku opublikował pracę pt.: *Melodie do modlitw na Rosz Haszana i Jom Kippur*. Składała się dwóch części. W pierwszej zawarto melodie na wieczorną modlitwę w piątek, w drugiej, na sobotnie przedpołudnie. Część trzecią, zawierającą 55 kompozycji, wydał po jego śmierci syn Dawid pod tytułem *Pochwała i Pieśń*. Prestiż społeczny, wiedza oraz umiejętności wokalne Erslera oraz perfekcyjne przygotowanie chóru powodowały, że cieszył się wielkim autorytetem wśród włocławian. Józef Poznański wspomina:

„... śpiew Kołnydre w wykonaniu chóru kantora Erslera ściągał wielu chrześcijan. Pamiętam z czasów młodości, że na Kołnydre przychodził ówczesny naczelnik powiatu ...”¹⁵.

A. Z. Ersler zmarł w Warszawie w październiku 1923 roku w wieku 69 lat. Jego obszerna spuścizna jak dotychczas nie doczekała się kompleksowej publikacji. Przygotowaniem całości do druku zajął się Abraham Mosze Bernstei, nie dokończył jednak pracy¹⁶.

Po śmierci Erslera następnym kantorem wybrano we Włocławku w 1924 roku Jeremiasza Wędrownika. Urodził się w Szreńsku koło Żuromina w 1882 roku. Pierwszy okres swojego życia spędził w Błaszczkach, w powiecie kaliskim, gdzie uczył się muzyki i śpiewu u swojego ojca pełniącego urząd kantora i rzeźnika. W 1904 roku zawarł związek małżeński z córką rabina Szmula Lajba Wajngota¹⁷. Przeprowadził się do Lipna lub Kowala, gdzie pełnił urząd *szocheta*. Po kilku latach wyjechał do Frankfurtu nad Menem, kontynuując zawód rzeźnika. Następnie został zaproszony

¹⁵ [J. Poznański], *Wspomnienia o Włocławku*, s. 2 (maszynopis powielony w zbiorach Beth Hetefutsoth. Museum of the Jewish Diaspora w Tel Avivie). Winno być *Kol nidrej* - jest to ogłoszenie unieważnienia ślubowań religijnych, odśpiewane przez chazana i wiernych przed nabożeństwem Maariw w przeddzień święta Jom Kipur.

¹⁶ S. Geshury, *Cantors...*, op. cit., s. 59-60; I. Fater, *Muzyka żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, przeł. E. Świdorska, Warszawa 1997, s. 33-34.

¹⁷ Ibidem, s. 62. Autor błędnie podał informacje jakoby rabinem lipnowskim był Sz. L. Wajngot. W rzeczywistości był rabinem w Kowalu. W Lipnie funkcję tę pełnił od 1924 r. rabin Szyja Mordka Cukierkorn - zob.: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, (dalej cyt.: APB), Urząd Województwa Pomorskiego w Toruniu, (dalej cyt.: UWPT), sygn. 4496; Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku, (dalej cyt.: APToW), Starostwo Powiatowe we Włocławku, (dalej cyt.: SPW), sygn. 816; Z. Gostyński, *Kowal un zajn jidiszer ajszub*, w: *Włocławek we ha...*, op. cit., s. 760.

na Węgry, gdzie pełnił funkcje kantora i szocheta w wielu kongregacjach żydowskich. Po powrocie do Polski został kantorem w Pabianicach, funkcję tę pełnił przez 13 lat. Doskonalił w tym czasie swoje umiejętności u wybitnego łódzkiego kantora, muzykologa, teoretyka muzyki i redaktora Abrahama Bera Birnbauma (1865-1922). Po przyjeździe do Włocławka dał się poznać jako zwolennik idei syjonizmu. Był jednym z liderów włocławskiego Mizrachi. Zmarł w Warszawie w maju 1938 roku w wieku 56 lat¹⁸.

Z „nową” synagogą we Włocławku wzniesioną w 1908 roku był związany Efraim Fiszel Szulson. Urodził się w 1888 roku w Lublinie w rodzinie chasydzkiej. Od początku na jego edukację religijną i muzyczną wywierał wpływ dziadek - Pinchas, znakomity baal tfillah (odpowiednik kantora u chasydów) pełniący jednocześnie funkcję szocheta. E. F. Szulson naukę rozpoczął w *Bet Hamidrassu Parnas* w Lublinie, gdzie śpiewu uczył go były kantor Lublina Szlomo Rawic. Jako student jesziwy w wieku 16 lat pobierał lekcje muzyki u znanego nauczyciela śpiewu i muzyki w Lublinie, Stanisławskiego. Talent Szulsona znalazł uznanie u lubelskich Żydów. Nazywano go „Rusałką” z Lublina. Z referencjami miejscowych sponsorów wyjechał do Berlina, gdzie kontynuował naukę w Królewskim Konwersatorium pod kierunkiem profesora Wilhelma Klatta. Śpiew kształcił pod okiem Alfreda Michaela, grę na fortepianie u Liaczenki. Równoległe pogłębiał wiedzę religijną u rabinów: Biberfelda i Meyera Hildesheima. Osiadł we Włocławku w 1908 roku obejmując funkcję kantora „nowej” synagogi przy ulicy Królewieckiej, którą pełnił do 1923 roku. Wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie objął funkcję kantora w *Bet Hamidrassu* na Norfolk Street w Nowym Jorku¹⁹.

Znacznie skromniejszymi informacjami dysponujemy o *chazzanach* w pozostałych miastach. W Bydgoszczy po 1848 roku kantorami byli kolejno: Bulvermacher, Dessauer Schlesinger, Sanger. W latach 1867-1873 pojawili się na krótko Moses i Grossmann W 1873 roku zaangażowano pochodzącego z Gniezna A. Blausteina. W II Rzeczypospolitej stałego kantora gmina bydgoska zatrudniła dopiero w czerwcu 1939 roku. Wybrano Dawida Bendzla²⁰. W Inowrocławiu w okresie międzywojennym kantorem był Dawidowicz. Zastąpił go pochodzący z Koła Szloma Szlingenbaum. W czasie jesiennych świąt żydowskich gmina inowrocławska zatrudniała czasowo dwóch pomocniczych kantorów. W podległych jej skupiskach (Gniewkowo, Kruszwica, Pakość, Trzemeszno) zatrudniano doraźnie pomocniczych kantorów. Byli nimi rzeźnicy z Inowrocławia: Dawidowicz i Szlingenbaum²¹. W Barcinie, Łabiszynie angażowano dorywczo w czasie świąt kantorów (rzeźników) z Kcyni (Abraham Lubiński), Nakła (Fischel Jungerlevy) lub Szubina²². Na stałe funkcję kantora i rzeźnika łączyli: w Brześciu Kujawskim: Ch. W. Rajnbach, Lajb Szer (od 1924 roku),

¹⁸ APB, UWPT, sygn. 4507, Budżet Gminy Żydowskiej miasta Włocławka na 1935; S. Geshury, *Cantors...*, op. cit., s. 62; I. Fater, *Muzyka...*, op. cit., s. 235-236.

¹⁹ S. Geshury, *Cantors...*, op. cit., s. 60-61.

²⁰ Central Archives for the History of the Jewish People w Jerozolimie, Pl./By 28, Pl./By 29, Pl./By 31; I. Herzberg, *Geschichte der Juden in Bromberg*, Frankfurt a. M., 1903, s. 86; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920-1939*, Bydgoszcz 1999, s. 100-101.

²¹ APB, UWPT, sygn. 4491, Budżet Gminy Żydowskiej w Inowrocławiu na rok 1939; T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919-1939)*, Inowrocław 1997, s. 22.

²² APB, UWPT, sygn. 460, k. 77; APB, UWPT, sygn. 4504, Starosta Powiatowy w Szubinie do UWP z 24.03.1934 r.

w Kowalu: Wolf Bendzel (od 1893 roku), M. Sztajnkreeger (Sztajnskrycer), w Lubrańcu kolejno: Mendel Halpern, Kowadło, Hercke Landau, Jakub Goldman (od 1926 roku), w Przedczu Sz. Jamnik, w Piotrkowie Kujawskim Abram Bresler, w Skulsku Besterman, w Lubieniu Adler Szabs (od 1926?), w Aleksandrowie Kujawskim i Nieszawie Icek Brandenburg i Hilel Lajb Miller, w Fordonie Eliaasz Frenkel²³.

Z muzyką synagogałną na dobrym poziomie Żydzi stykali się nawet w małych skupiskach. Najczęściej goszczono kantorów zbierających środki na wyjazd z Polski do Palestyny. Objeżdżali kraj urządzając koncerty w porozumieniu z lokalnymi organizacjami syjonistycznymi²⁴.

Nurt muzyki popularnej był reprezentowany przez teatr, zwłaszcza purimowy, kabarety, kapele grające na weselach, tzw. śpiewaków brodzkich, orkiestry dęte, smyczkowe, chóry, orkiestry grające muzykę rozrywkową. Rozwinął się zwłaszcza w drugiej połowie XIX i w wieku XX. Ten nurt był reprezentowany między innymi przez przelotnie związanego z Bydgoszczą skrzypka i dyrygenta Adama Wiernika. Na krótko przed wybuchem II wojny dyrygował orkiestrą Wojska Polskiego w Bydgoszczy²⁵. Stałym bywalcem w Ciechocinku był Jerzy Peresburski, będący oficjalnie członkiem tamtejszej gminy żydowskiej (Ciechocinek-Służewo). Kierował w uzdrowisku własną orkiestrą rozrywkową umilając wolny czas kuracjom²⁶. Z miastem tym czasowo byli związani znani muzycy, autorzy tekstów i pieśni jak: Menachem Kipnis (1878-1942)²⁷ czy Henryk Wars (1902-1977)²⁸.

²³ APB, UWPT, sygn. 4483, Budżet gminy Aleksandrów Kujawski-Nieszawa na 1938 r., APB, UWPT, sygn. 4491, Budżet gminy żydowskiej w Inowrocławiu na 1939 r.; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, (dalej cyt.: AŻIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa Włocławek, (dalej cyt.: ŻGWW), sygn. 113/6/2, 113/12/2, Budżety gmin żydowskich w: Brześciu Kujawskim na 1925 r., Kowalu na 1934 r., Przedczu na 1925 r., 1934 r.; APB, Akta miasta Fordonu, sygn. 706, Opis gminy kahalnej w Fordonie z 9.02.1923 r.; APToW, Starostwo Powiatowe Nieszawskie, (dalej cyt.: SPN), sygn. 29, Budżet Gminy Żydowskiej Piotrkowa Kujawskiego na 1937 r.; Archiwum Państwowe w Poznaniu, Oddział w Koninie, Starostwo Powiatowe w Koninie, sygn. 382, Budżet Gminy Żydowskiej w Skulsku na 1935 r.; A. I. Kluski, *Libranc*, w: *Włocławek we ha...*, op. cit., s. 791; A. Olejniczak, *Żydzi w powiecie włocławskim w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Włocławek 2000, s. 79, 81, 83-84.

²⁴ APToW, SPW, sygn. 338 a, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 02.1933 r. Powiaty wschodnio-kujawskie objeżdżał w styczniu i lutym kantor synagogi z Tomaszowa Mazowieckiego Jakub Basista. Koncerty organizowały lokalne oddziały syjonistów rewizjonistów.

²⁵ I. Fater, *Muzyka...*, op. cit., s. 317. Urodził się w 1916 r. w Warszawie. Po wybuchu II wojny w Białymstoku grał w orkiestrze symfonicznej oraz dyrygował różnymi teatralnymi zespołami muzycznymi. Od 1947 r., pełnił funkcję dyrygenta Państwowej Małej Orkiestry Radiowej w Krakowie, od 1954 r. zasiadł we władzach Centralnego Chóru Artystycznego Wojska Polskiego.

²⁶ Jerzy Petersburski (1897-1979), kompozytor muzyki rozrywkowej, piosenek (m.in.: *Tango Milonga*, *Ostatnia niedziela*, *Już nigdy*), filmowej, operetkowej. Współpracował z najlepszymi warszawskimi kabaretami, teatrami (np.: Miraż, Czarny Kot, Qui Pro Quo) oraz muzykami rozrywkowymi np. Henrykiem Goldem (1902-1977), Arturem Goldem (1897-1943), Fredem Melodystom. W czasie II wojny znalazł się w ZSRR, gdzie wstąpił do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W latach 1949-1968 przebywał w Argentynie, następnie powrócił do Polski.

²⁷ H. Friedman, *Di geszichte fun jidiszn ajszub in Ciechocinek*, w: *Włocławek we ha...*, op. cit., s. 801; I. Fater, *Muzyka...*, op. cit., s. 141-146. Menachem Kipnis był kolejno: śpiewakiem, krytykiem muzycznym, zbieraczem żydowskiej twórczości ludowej, pisarzem i publicystą. Opublikował m.in.: *60 żydowskich pieśni ludowych*, *80 żydowskich pieśni ludowych*, *Stawni muzycy żydowscy*, *Żydowscy klezmerzy w Polsce*. Zmarł w getcie warszawskim. W Ciechocinku przebywał jako kuracjusz, skąd pisywał artykuły do prasy żydowskiej.

²⁸ H. Friedman, *Di geszichte...*, op. cit., s. 801; I. Fater, *Muzyka...*, op. cit., s. 313. Właściwe nazwisko

Prekursorem balów purimowych był Dawid Poznański, działacz społeczny, filantrop, prekursor industrializacji i bankowości na Kujawach, zwolennik asymilacji z kulturą polską. Zorganizowany przez niego bal w 1865 roku doczekał się literackiego opisu autorstwa Louisa Meyera (1796-1869). Obok tańców przygotowano trzy komedie z oprawą muzyczną. Działalność tę kontynuowały w latach następnych osoby związane z włocławską „Resursą”. Głównym organizatorem pozostawał Szmul Winter²⁹. Na Kujawach zachodnich działalność popularyzującą muzykę należy przypisać głównie bydgoskiemu rabinowi dr. Juliusowi Gebhardtowi (1810-1885) i kantorowi A. Blausteinowi³⁰.

Krąg odbiorców kultury masowej zwiększył się w początkach XX wieku. W 1907 roku powstała pierwsza amatorska trupa teatralna, w 1908 roku koło dramatyczne z inicjatywy Jakuba Hersza Kona (Kohna). W jej składzie znaleźli się m.in.: Abraham Rozenbojm, Noech Wasercug, Mosze Dubno, bracia Lichtensztajn: Jechiel i Loth, Jakub Zausznica. W 1910 roku syn rabina Icchak Kowalski utworzył drugie koło teatralne. Oba zaprzestały działalności wraz z wybuchem I wojny światowej³¹.

Dzięki działalności istniejącego we Włocławku Stowarzyszenia „Żydowska Scena Artystyczna” ponownie wzrosła liczba odbiorców wystawianych sztuk i towarzyszącej występom muzyki. Stowarzyszenie działało w latach 1921-1931 jako oddział centrali warszawskiej „Żydowskiej Sceny Artystycznej”. Zajmowało się krzewieniem, rozwijaniem i popularyzowaniem sztuki teatralnej³². Po jego rozwiązaniu część członków utworzyła Towarzystwo Żydowskich Chórów Ludowych³³, jednak większość z nich zasiłała Żydowskie Towarzystwo Teatralne³⁴. Organizacje te obok własnych przedstawień i inscenizacji, występów, zapraszały trupy teatralne, grupy śpiewacze z całego kraju³⁵. Koła dramatyczne powstało w latach 30-tych XX wieku

---

Warszawski. Zajmował się dyrygenturą, komponowaniem muzyki rozrywkowej i filmowej. Przez wiele lat kierował sekcją muzyczną studia nagrań Syrena-Record. W czasie II wojny przebywał w ZSRR, następnie kierował Zespołem Teatralnym Polskich Sił Zbrojnych na froncie zachodnim. Od 1947 r. w USA. Napisał muzykę do takich przebojów jak: *Miłość ci wszystko wybaczy*, *Sex appeal*, *Umówiłem się z nią na dziewiątkę*.

²⁹ I. Trunk, *Gesichte fun...*, op. cit., s. 61-62, 65.

³⁰ Szerzej: I. Hercberg, *Geschichte...*, op. cit., s. 68-75; Zob. przyp.

³¹ L. Lichtensztajn, „*Jidisze Bine*” un „*Jidisze Teater-Gezelsaft*” in *di jarn 1925-1936*, w: *Wloclawek we ha...*, op. cit., s. 438-439.

³² APToW, SPW, sygn. 451, k. 178-179; APToW, SPW, sygn. 480, k. 1-16; „Włocławker Wochenblat” nr 40 z 1935 r., s. 4. Zarejestrowane 23.06.1921 r., zlikwidowane 21.01.1931 r. W składzie ostatniego zarządu zasiadali: Lajzer Cypkiewicz (przewodniczący), Fawisz Rawicki (sekretarz), Różia Rawicka (skarbnik), Semel Lichtensztajn i Moryc Grynbaum (członkowie).

³³ APB, UWPT, sygn. 5446; APToW, SPW, sygn. 387, sprawozdanie starosty powiatowego za 02.1932 r., sygn. 451, sygn. 480. W 1932 r. w zarządzie zasiadali: Herman Pryszpel, Jakub Rozenberg, Julek Ajzenberg, Moryc Rubinsztajn, Rojza Berliner, Abram Hirszbajn, Julian Rozenberg, w Komisji Rewizyjnej: Stanisław Fuks, Anna Sukiennikowa, Abram Lewkowicz.

³⁴ APToW, SPW, sygn. 400; „Włocławker Wochenblat” nr 40 z 1935 r., s. 4. Komitet organizacyjny liczący 40 osób zebrał się 20.11.1934 r. W zarządzie zasiadali: Fawisz Rawicki (prezes), Major Kuczyński, Icek Suchert, Mojsze Chrzastowski, Dawid Litewski, Szemel Lichtensztajn. Towarzystwo stawiało sobie za cel m.in.: przeciwstawianie się zjawisku asymilacji oraz zwalczanie wszelkich wulgarności w życiu kulturalnym.

³⁵ AŻIH, ŻGWW, sygn. 113/17, Druki i plakaty z lat 1919-1939; APToW, SPW, sygn. 388 a, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 01.1933 r., sygn. 403, sprawozdanie starosty powiatowego do UWW za 12.1935, za 01. i 02.1936; „Włocławker Wort” nr 9 (s. 1), nr 10 (s. 1) z 1933 r.

przy włocławskim oddziale Haszomer Hacair. Zwłaszcza w drugiej połowie lat 30-tych rozwinęło znaczną aktywność, organizując kilkanaście przedstawień³⁶.

Stałym współpracownikiem tych instytucji pozostawał Hersz Jakub Kon (Kohn) (1889-1942). Umiejętności i wiedzę muzyczną zdobył w rodzinnej Łodzi. Po przeprowadzce w początkach XX wieku do Włocławka dyrygował chórem synagogałnym, uczył śpiewu w gimnazjum żydowskim, a następnie żydowskiej szkole powszechnej. Prowadził także chór i orkiestrę dętą Klubu Sportowo-Gimnastycznego „Makabi”³⁷. Tę ostatnią rozbudował, dając początek orkiestrze symfonicznej. Jej pierwszy koncert odbył się 29 marca 1938 roku. Wykonano między innymi *Niedokończoną symfonię* Schuberta, uwerturę do opery Egmont Beethovena. H.J. Kon zdobył pierwszą nagrodę na konkursie ogłoszonym Przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego za aranżację hymnu państwowego.

Do popularyzowania muzyki przyczynił się działający od 1931 roku przy Towarzystwie Żydowskich Chórów Ludowych - Chór Ludowy³⁸. Prezentowano różnorodny repertuar od pieśni ludu żydowskiego po utwory Lewandowskiego i Händla. Pierwszy wspólny występ chóru i orkiestry „Makabi” dyrygowany przez Kona odbył się 22 kwietnia 1934 roku. Kon współpracował także z kołami dramatycznymi, zajmując się oprawą muzyczną przedstawień (np. dramatu muzycznego Goldtaдена pt. *Król Attaster*). Zginął w czasie okupacji w 1942 roku³⁹.

Działalność muzyczną we Włocławku, głównie chóru i orkiestry, wspierał datkami Alfred Sztolcman, wieloletni członek władz gminy żydowskiej, ławnik włocławskiego magistratu, przedsiębiorca i przemysłowiec⁴⁰. Organizowaniem przedstawień i występów zajmowały się koła dramatyczne, które istniały przy bibliotekach żydowskich w Kowalu, Ciechocinku oraz Związku Młodzieży Żydowskiej w Bydgoszczy⁴¹. Obok nich pielęgnowaniem muzyki zajmowały się kluby sportowe. We wszystkich

³⁶ APToW, SPW, sygn. 403, sprawozdanie... za 12.1935 r. i 01.1936 r.

³⁷ APToW, SPW, sygn. 470; *Sprawozdanie Dyrekcji Prywatnego Koedukacyjnego Gimnazjum i Kierownictwa Prywatnej Szkoły Powszechnej Gminy Żydowskiej we Włocławku za rok szkolny 1936/1937*, Włocławek brw, s. 44-45; *Materiały monograficzne województwa warszawskiego*, t. 4 za marzec 1930 r. (Dodatek do Dziennika Urzędowego Województwa Warszawskiego), s. 90-91, 95; „Makabi” przejęło majątek rozwiązanego (15.05.1921 r.) Żydowskiego Towarzystwa Gimnastycznego we Włocławku, które stworzyło podwaliny pod rozwój chóru i orkiestry. Wzbogaciło się o sprzęt gimnastyczny oraz instrumenty muzyczne (2 kornety, 1 klarnet, 2 trąby, 2 alt’y, 1 waltornię, 1 tenor, 1 baryton, 2 basy, 2 bębny, talerze i postument do bębna, 15 pulpity, 44 książki muzyczne, 1 fisharmonię z pokrowcem, 1 fortepian). Wartość inwentarza sekcji muzycznej i chóralnej oddziału włocławskiego wynosiła w 1930 r. 7689 zł.

³⁸ L. Lichtenstein, „*Jidisze Bine*”..., op. cit., s. 440. Chór Ludowy powstał w 1911 r. z inicjatywy: J. H. Cohna, Ceramowicza, Szkolnika, Knopa, Abramowicza, Kuby Kaliskiego, Icchaka Poznańskiego.

³⁹ APToW, SPW, sygn. 387, k. 72/14, sygn. 480, k. 16; I. Fater, *Muzyka...*, op. cit., s. 274; M. Pawlak, *Dawne włocławskie gimnazja (w latach 1876-1939)*, Bydgoszcz 1998, s. 61; L. Lichtenstajjn, „*Jidisze bine*”..., op. cit., s. 439. W zarządzie chóru zasiadali w 1932 r.: Herman Pryszepl, Jakub Rozenberg, Julek Ajzenberg, Moryc Rubinsztajn, Rojza Berliner, Abram Hirszbajn, Julian Rozenberg.

⁴⁰ Biogram A. Sztolcmana w zbiorach Beth Hatefutsoth. Museum of the Jewish Diaspora w Tel Avivie; M. Kuczynski, *Das geselschaftleche un gajstike prim fun jidiszn Wloclawek*, w: *Wloclawek we ha...*, op. cit., s. 373-374.

⁴¹ Z. Gostyński, *Kowal un zajn jidisze ajszib*, w: *Wloclawek we ha...*, op. cit., s. 758; H. Friedman, *Di gesichte...*, op. cit., s. 808; Z. Biegański, *Mniejszość...*, op. cit., s. 72. Oprawą muzyczną i reżyserią w Ciechocinku zajmował się Pesach Epstein.

większych skupiskach żydowskich obok sekcji sportowych klubów „Makabi” istniały sekcje muzyczne. W kilku przypadkach utworzono dodatkowo chóry i orkiestry (np. w Kowalu). Zajmowały się uświetnianiem uroczystości klubowych, były nieodzownym elementem wszystkich uroczystości żydowskich organizowanych przez środowiska na ogół związane z ideologią syjonistyczną i lewicową. Ich istnienie i działalność wspomagało szerzenie ideologii wśród młodego pokolenia. Orkiestry, chóry uświetniały każdą uroczystość państwową, narodową, święta religijne czy okolicznościowe spotkania z parlamentarzystami, politykami, ludźmi nauki, kultury itp.⁴². Wspomagano występy zapraszanych teatrów objazdowych z Wilna, Warszawy, organizowano poranki muzyczne, akademie, obchody rozmaitych uroczystości. Były dumą miejscowych społeczności żydowskich, zwłaszcza w małych społecznościach miast i miasteczek⁴³.

We Włocławku obok orkiestry i chóru „Makabi” istniała od marca 1930 roku 30-osobowa żydowska orkiestra mandolinistów założona przez Robotnicze Stowarzyszenie Wychowania Fizycznego „Jutrznia”. Jej kierownikiem był Mendel Zemelman⁴⁴. We włocławskim „Makabi” sekcjami: muzyczną, chóralną kierowali: Julian Damast, Lubowski⁴⁵. W 1930 roku przy Żydowskim Klubie Sportowym „Kraft” we Włocławku utworzono sekcję mandolinistów. Kierował nią Chench Binem Rzeszewski zajmujący się również organizowaniem dla „Makabi” w latach 1927-1929 imprez muzycznych, tanecznych, dancinów⁴⁶. W lipcu 1922 roku założono we Włocławku towarzystwo śpiewacze „Hazomir” („Słowik”). Założycielami byli: Maks Fenigstein, Józef Bekerman, Aron Zalcsztejn⁴⁷. Jego powstanie było konsekwencją odmowy rejestracji stowarzyszenia „Lira” w 1921 roku. Starania o legalizację podjęli: Paweł Żybert, Rudolf Friedenberga, Gustaw Bergman, Aleksander Hirsberg⁴⁸.

Popularyzowaniu muzyki wśród dzieci i młodzieży sprzyjało utworzenie w Prywatnym Koedukacyjnym Gimnazjum Gminy Żydowskiej we Włocławku chóru szkolnego, który liczył około 80 osób. W szkole zastosowano nowoczesne, jak na ówczesne czasy, środki dydaktyczne służące nauczaniu muzyki i śpiewu w postaci audycji

⁴² APToW, SPW, sygn. 368 a, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 02.1929 r.; APToW, SPW sygn. 369, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 05.1929 r.; APToW, SPW, sygn. 403, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 12.1936 r. i 01. 1936 r.; APToW, SPW, sygn. 417, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 05.1938 r.; „Jutrzenka” nr 18 z 1861 r.; „Głos Nieszawski” nr 21 z 1935 r., nr 26 z 1936 r. Odwoływały się do nich najchętniej oddziały Haszomer Hacair, organizacje lewicowe zwłaszcza podczas obchodów 1 maja, 3 maja, 11 listopada. Uświetniały obchody związane np. ze śmiercią Józefa Piłsudskiego, Bronisława Pierackiego, dostojników tak żydowskich jak i polskich np. biskupa Antoniego Melchiora Fijałkowskiego.

⁴³ APToW, Komenda Powiatowa Policji Państwowej we Włocławku, sygn. 87; APToW, SPW, sygn. 470; APToW, SPN, sygn. 7; Z. Gostyński, *Kowal...*, op. cit., s. 756-757. Szerzej o roli partii politycznych i organizacji kulturalnych w pielęgnowaniu życia kulturalnego w małych miasteczkach: M. Kuczynski, *Das geselschaftleche...*, op. cit., s. 361-377.

⁴⁴ APToW, SPW, sygn. 470.

⁴⁵ *Materiały monograficzne...*, op. cit., s. 91, 95.

⁴⁶ APToW, SPW, sygn. 695.

⁴⁷ APToW, SPW, sygn. 482. Towarzystwo nawiązywało, jak się wydaje, do tradycji znakomitego chóru łódzkiego działającego pod tą samą nazwą.

⁴⁸ APB, UWPT, sygn. 5446. Wykaz stowarzyszeń i związków, którym odmówiono legalizacji na terenie województwa warszawskiego do 1.09.1921 r.

radiowych⁴⁹. Popularyzacja muzyki zajmowali się Żydzi prowadzący szkoły tańców oraz tzw. „instytuty taneczne”. We Włocławku byli nimi: Markus Włocławski (1919-1921), Jankiel Fuks (1919-1931), Henoch Binem Rzeszewski (1931-1933)⁵⁰.

Wiele organizacji społecznych, politycznych i gospodarczych w swoich statutach wpisywało pielęgnowanie tradycji muzycznych. Traktowano taki rodzaj aktywności kulturalnej jako wygodną formę poszerzania kręgu odbiorców i sympatyków⁵¹. Niektóre z występów ściągały szerokie rzesze odbiorców, co świadczy o ich atrakcyjności w środowisku⁵². Aktywność pozostawała na wysokim poziomie. Świadczyć o tym może chociażby fragment sprawozdania sytuacyjnego starosty włocławskiego za październik 1933 roku, w którym informowano o zorganizowaniu przez żydowskie organizacje dziewięciu imprez⁵³.

Żydowscy oraz chrześcijańscy muzycy z Włocławka w połowie lat 20-tych utworzyli oddział Związku Zawodowego Muzyków Rzeczypospolitej Polskiej. W jego składzie liczącym 25 osób, połowę stanowili Żydzi. Zarząd tworzyli: S. Stejnfeld, A. Komendant (prezes), W. Jarzak, J. Komendant, K. Rogalski (viceprezes)⁵⁴.

Po II wojnie światowej sytuacja polityczna, demograficzna nie sprzyjała odtworzeniu żydowskiego skupiska na Kujawach. Liczba Żydów systematycznie od 1947 roku malała. W styczniu 1946 roku było ich na Kujawach około 950 osób, w grudniu 1947 - 1300, w grudniu 1948 - 980, w grudniu 1949 - 600, w połowie 1950 - 500,

⁴⁹ M. Pawlak, *Dawne...*, op. cit., s. 58.

⁵⁰ APToW, SPW, sygn. 695, sygn. 1176.

⁵¹ APToW, SPW, sygn. 465, sygn. 452, sygn. 507; *Statut Stowarzyszenia „Centrala Drobnych Kupców i Handlujących Żydów w Polsce”*, Warszawa brw; *Statut Centralnego Związku Rzemieślników Żydów w Polsce*, Warszawa 1925; *Statut Towarzystwa Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej „SZUŁKULT”*, Warszawa brw. Towarzystwo Kursów Wieczorowych dla Robotników stawiało sobie za cel m.in.: szerzenie oświaty zawodowej, rozwijanie poczucia estetyki poprzez m.in.: organizowanie koncertów, przedstawień (§ 2, pkt. „b”). Podobne zadania stawiało sobie: Towarzystwo Robotniczo-Kulturalne „Przyszłość”. Wśród 10 komisji dwie zajmowały się muzyką: Komisja Chóru Robotniczego i Komisja Dramatyczna. Stowarzyszenie „Centrala Drobnych Kupców i Handlujących Żydów w Polsce” zajmowało się m.in.: organizowaniem koncertów, zabaw (§ 3, pkt. „d”); Centralny Związek Rzemieślników Żydów podobnie (§ 4, pkt. 1 - „e”). Stowarzyszenie „Zjednoczenie szkół Żydowskich” (§ 3, pkt. „b”) oraz Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej „SZUŁKULT” (§ 2 pkt. „b”) poszerzały krąg o organizowanie zabaw ludowych.

⁵² APToW, SPW, sygn. 338 a, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 03.1933 r.; APToW, SPW, sygn. 403, sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego za 01. - 02.1936 r. Przedstawienie *Dzielnego wojak Szwejk* wystawione 5.02.1936 r. przez Żydowskie Towarzystwo Teatralne we Włocławku ściągnęło 500 osób. Akademia ku czci 100-rocznicy urodzin pisarza Mendla Majlecha Abramowicza zorganizowana w dniu 18.01.1936 r. - 500 osób, zabawa taneczna 18.03.1933 r. przez Towarzystwo Wspomagania Biednych Żydów - 300 osób. W wieczorze pieśni i deklamacji zorganizowanym przez „Makabi” w dniu 17.03.1933 r. uczestniczyło 250 osób..

⁵³ APToW, SPW, sygn. 388a, W dniu 6.10.1933 r. Stowarzyszenie Wychowania Fizycznego „Jutrznia” urządziło zabawę taneczną, 7.10. zabawę zorganizowała Żydowska Biblioteka i Czytelnia Społeczna, w dniach 9-10.10. Teatr Żydowski „Centra” z Warszawy odegrał dwie sztuki: *Maska i Amerykańska babinka*, 13.10. Związek Rzemieślników Żydów urządził zabawę taneczną, dzień później Żydowskie Koło Akademickie, w Chodczu i Przedczu w dniach 8 i 21.10. tamtejsze żydowskie biblioteki urządziły przedstawienia amatorskie połączone z zabawami tanecznymi.

⁵⁴ APToW, SPW, sygn. 434.

w 1966 - 400⁵⁵. Do końca lat 60-tych przetrwały jedynie dwa skupiska żydowskie w Bydgoszczy i Włocławku. Działalność społeczno-polityczna i kulturalna była natomiast możliwa jedynie do końca lat 40-tych. Życie żydowskich organizacji zostało ściśle zinstytucjonalizowane początkowo w ramach Centralnego Komitetu Żydów Polskich, Żydowskiego Towarzystwa Kultury (od 1950 roku obie instytucje połączyły się tworząc Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce), życie religijne w ramach Żydowskiego Zrzeszenia Religijnego, następnie Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych. Działające ugrupowania polityczne w regionie: Frakcja PPR, Bund, Poalej Syjon Prawicy, Poalej Syjon Lewicy, Haszomer Hacair, Ichud zostały w końcu lat 40-tych zlikwidowane. Stałym elementem, do którego się odwoływały, było uroczyste obchodzenie kolejnych tragicznych rocznic z lat wojny, uroczystości politycznych (22 Lipca, 1 Maja, I Armii WP, Rewolucji Październikowej). Biblioteki żydowskie i świetlice organizowały m.in.: wieczory chanukowe, sederowe, zapraszano znanych żydowskich artystów np. Idę Kamińską. We Włocławku działał przy bibliotece Bundu chór, w Bydgoszczy przy Komitecie Żydowskim w ramach świetlicy narodowej i domu kultury działały: koło dramatyczne i orkiestra⁵⁶. Działalność ta jednak zamarła już w latach 50-tych. Pielęgnowaniu życia kulturalnego nie sprzyjała, występująca nieprzerwanie, emigracja Żydów z Polski, polityka narodowościowa i wyznaniowa władz Polski Ludowej oraz asymilacja.

⁵⁵ T. Kawski, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, w: *Kujawy i Pomorze w latach 1945-1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przełomu październikowego*, red. W. Jastrzębski i M. Krajewski, Włocławek 2001, s. 208, 214; A. Stankowski, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku*, w: G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000, s. 134, 138.

⁵⁶ T. Kawski, *Mniejszość...*, op. cit., s. 220-221, 225.